

Дзяніс ЛІСЕЙЧЫКАЎ

"Руская" мова метрычных кніг уніяцкіх цэркваў Вялікага Княства Літоўскага ў XVII–XVIII стагоддзях¹

З сярэдзіны XVII ст. у справаводстве дзяржаўных устаноў Вялікага Княства Літоўскага ўзмацніліся паланізацыйныя працэсы. Прынята лічыць, што ў 1696 г. "руская" (старабеларуская) мова канчаткова страціла свой афіцыйны статус.

Між тым аналіз масавых крыніц царкоўнага паходжання паказвае, што ў асобных рэгіёнах ВКЛ афіцыйнае справаводства парафіяльных уніяцкіх храмаў працягвала весціся па-старабеларуску на працягу ўсяго наступнага стагоддзя.

Пытанні, звязаныя са сферамі выкарыстання пісьмовай "рускай"² мовы ("руськай мовы", "простай мовы") у Вялікім Княстве Літоўскім, досыць даўно траплялі ў поле зроку даследчыкаў³. Украінскі мовазнаўца П.Жыццэцкі ў канцы XIX ст. разглядаў, як пад уплывам ідэй Рэфармацыі "руская" мова ў XVI ст. становілася мовай літаратурных твораў. Ён падкрэсліваў, што ўжо ў той час "руская мова" была неаднароднай, бытавалі два яе "наречія", умоўна "маларускае" і "беларускае", якія ў сваю чаргу падзяляліся на некалькі больш дробных "наречий"⁴. Гісторыі "старой заходнерускай пісьмовасці" цалкам прысвечана другая частка трэцяга тома фундаментальнай працы "Белорусы" Я.Карскага⁵. Пад тэрмінам "пісьмовасць" Я.Карскі разумеў зноў жа выкарыстанне "рускай" мовы ў літаратурных і палемічных творах і асобна падкрэсліваў, што "творцом ея был по преимуществу средний, интеллигентный класс общест-

ва: мещане, духовенство, мелкопоместное дворянство"⁶. Такім чынам, асноўным паказчыкам распаўсюджанасці "рускай" мовы ў грамадстве з'яўлялася інтэнсіўнасць яе выкарыстання ў літаратурным працэсе. Такі падыход не зусім апраўданы, паколькі адлюстроўвае папулярнасць мовы ў асяродку найбольш адукаванай часткі грамадства. Па-за ўвагай застаецца асноўная маса пісьменнага насельніцтва, якая чытала і стварала кірылічныя тэксты — духавенства, перш за ўсё ўніяцкае і праваслаўнае.

У сваім даследаванні Я.Карскі адзначаў, што да XVIII ст. пісьмовая "рускай" рудыментарна захавалася ў асяродку езуіцкіх навучальных устаноў і праваслаўных брацкіх школ⁷. Аднак "уніяцкі след" у развіцці "рускай" пісьмовасці ў працы Я.Карскага можна ўбачыць хіба ў раздзеле, прысвечаным палемічнай літаратуры. Гэты след ім храналагічна абмежаваны першай паловай XVII ст., што не адпавядае рэальнас-

ЛІСЕЙЧЫКАЎ Дзяніс Васільевіч.

Намеснік дырэктара Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, кандыдат гістарычных навук. Нарадзіўся ў 1979 г. у в. Дзяніскавічы Ганцавіцкага раёна Брэсцкай вобласці. У 2001 г. скончыў гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, у 2002 г. — магістратуру пры названым факультэце, у 2006 г. — аспірантуру Інстытута гісторыі НАН Беларусі. У 2009 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю на тэму "Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святарства беларуска-літоўскіх зямель (1720—1839 гг.)". Аўтар больш за 50 навуковых публікацый, у тым ліку некалькіх манаграфій.

ці, паколькі апошняя кніга цалкам на "рускай" мове выйшла ў 1722 г. менавіта ва ўніяцкай друкарні — у Супрасльскім базыльянскім манастыры⁸ (перавыдадзеная ў 1732 г. у друкарні Унеўскага базыльянскага манастыра⁹).

У XVI ст. пісьмовая "руская" (старабеларуская) мова выкарыстоўвалася ў наступных асноўных сферах: міжнародныя і ўнутраныя палітычныя стасункі, дзяржаўная сістэма кіравання, канцылярыі і суды, прыватна-прававыя дакументы, вайсковая сфера¹⁰. Вядома, што на працягу XVII ст. са справаводства дзяржаўных устаноў Вялікага Княства Літоўскага "руская" мова паступова выцяснялася польскай. Страту "рускай" мовай свайго афіцыйнага статусу прынята звязваць з пастановай Генеральнай канфедэрацыі саслоўяў Рэчы Паспалітай ад 29 жніўня 1696 г., у якой між іншым адзначалася: "*усе дэкрэты польскай мовай адгэтуль маюць быць выдаваныя*"¹¹. Аднак гэтая пастанова тычылася толькі справаводства вялікакняжацкай канцылярыі і судовых устаноў.

"Руская" мова працягвала захоўваць свой афіцыйны статус і пазней — у справаводстве ўніяцкай і праваслаўнай царкваў Рэчы Паспалітай.

Мэтай дадзенага даследавання з'яўляецца ўстаўленне ступені валодання пісьмовай "рускай" мовай у XVII—XVIII стст. шараговымі парафіяльнымі ўніяцкімі святарамі. Праваслаўнае духавенства і справаводства праваслаўнай царквы ў гэтым артыкуле не разглядаюцца з-за шэрагу прычын. Па-першае, у канцы XVII — XVIII ст. праваслаўнае духавенства Вялікага Княства Літоўскага ў параўнанні з ўніяцкім з'яўлялася адносна малалікай групай насельніцтва. Па-другое, справаводства праваслаўнай царквы ў Рэчы Паспалітай у гэты час падлягала ўплыву справаводчых нормаў Расійскай дзяржавы, тым больш што Кіеўская праваслаўная мітраполія з 1688 г. фактычна знаходзілася ў складзе Маскоўскага патрыярхата. Па-трэцяе, да нашага часу практычна не захавалася аўтэнтычных метрычных кніг праваслаўных царкваў канца XVII — першай паловы XVIII ст., якія маглі б служыць крыніцазнаўчай базай для падобнага даследавання. Відавочна, што дасягненню пастаўленай мэты аналіз літургічнай, агіяграфічнай, катэхітычнай літаратуры і іншых царкоўных тэкстаў не дапаможа, паколькі адлюстроўвае толькі ўзровень валодання мовай саміх аўтараў твораў.

Для дасягнення пастаўленай мэты неабходна звярнуцца да масавых крыніц царкоўнага паходжання, на падставе якіх можна праводзіць даследаванне. Сярод такога кшталту дакументаў былі вылучаныя чатыры найбольш адпаведныя віды: *памяннікі* (суботнікі, сінодзікі альбо дыптыхі); *стаўленыя граматы**; *акты генеральных візітацый*; *метрычныя кнігі*.

У працэсе далейшага аналізу высветлілася, што не ўсе яны прыдатныя для правядзення даследавання. Тэксты памяннікоў зачытваліся ў часе памінальных службаў у царкве, таму яны на працягу ўсяго перыяду (ажно да скасавання уніі ў так званых заходніх губернях Расійскай Імперыі ў 1839 г.) складаліся

на сумесі царкоўнаславянскай і "рускай" моваў. Таму да мовы памяннікоў у пэўнай ступені выстаўляліся тыя ж патрабаванні, што і да мовы літургічных кніг. Гэты ўплыў сакральнасці кансерваваў мову памяннікоў, і менавіта таму яна не можа служыць маркерам валодання святарамі навыкамі пісьмовай "русчызны". Амаль тое самае можна сказаць пра мову стаўленых грамат. Гэты від дакументаў складаўся на царкоўнаславянскай мове з невялікім дамешкам "рускай" лексікі. Стаўленая грамата ўтрымлівала набор стандартных выразаў, якія апісвалі працэс высвячэння епіскапам прэтэндэнта ў сан святара, з пазначэннем даты і месца высвячэння, царквы, да якой высвячаецца прэтэндэнт, а таксама яго поўнае імя і прозвішча. У XVIII ст. стандартызацыя тэкстаў стаўленых грамат дасягнула свайго апагею — канцылярыя кожнага епіскапа мела друкаваныя бланкі, куды ўпісваліся толькі імя святара, месца і дата яго высвячэння. Да таго ж гэты від дакументаў адлюстроўвае пісьмовыя навыкі епіскапскіх канцылярыстаў, а не саміх святароў. Акты генеральных візітацый таксама сведчаць толькі аб пісьмовых навыках непасрэдна генеральнага візітатара і яго памочніка пісара. Усе вядомыя на цяперашні час акты генеральных візітацый (самыя раннія датуюцца 1670-мі гг.) складзеныя на польскай мове.

Такім чынам, толькі метрычныя кнігі (самы масавы від крыніц) у поўнай ступені падыходзяць для правядзення нашага даследавання. Па-першае, іх выдзенне пачало кантралявацца ў апошняй трэці XVII ст. Па-другое, складальнікамі метрычных кніг былі самі святары. Па-трэцяе, на тэкст метрычных запісаў напрамую не ўплывала лексіка і граматыка літургічных кніг, паколькі ён не прызначаўся для выкарыстання ў часе набажэнстваў. Па-чацвёртае, самае істотнае, што ў сістэме каардынат "складальнік — адрасат" гэты від пісьмовых помнікаў адпавядае тыпу "*ад чалавека — да чалавека*"¹². Тэкст метрычных запісаў з'яўляецца найбольш дакладным маркерам таго, якой мове святар аддаваў перавагу ў штодзённым справаводстве з улікам мэтавай аўдыторыі, якой адрасаваўся дакумент, — непасрэдна "рускай" паствы. Таму наяўнасць альбо адсутнасць "рускай" мовы ў метрычных кнігах уніяцкіх царкваў у пэўнай ступені і адлюстроўвае ўзровень паланізацыйных працэсаў сярод "рускай" этнаканфесійнай супольнасці Вялікага Княства Літоўскага XVII—XVIII стст.

Варта адразу адзначыць, што ў распараджэнні даследчыка маюцца метрычныя кнігі далёка не па ўсіх тэрыторыях, дзе функцыянавалі ўніяцкія парафіі. Арэал даследавання абмежаваны тэрыторыяй Вялікага Княства Літоўскага, але захаваны комплекс метрычных кніг ахоплівае толькі цэнтральную і паўднёвую яго часткі. Таму вынікі даследаванняў па гэтых частках можна экстрапаляваць на астатнія рэгіё-

* Стаўленая грамата — дакумент, які сведчыў факт высвячэння ў святарскі стан. Выдавалася ад імя епіскапа, які здзяйсняў высвячэнне.

ны Вялікага Княства Літоўскага толькі прыблізна. Сітуацыя на заходніх і ўсходніх землях магла істотна адрознівацца. Аднак неабходна памятаць і тое, што "руская" этнаканфесійная супольнасць кампактна пражывала не на ўсёй тэрыторыі дзяржавы. Арэал яе пражывання ў канцы XVII — сярэдзіне XVIII ст. у цэлым адпавядае сетцы функцыянавання парафій *ritus graeci*. Намі была складзеная карта паўночна-заходняй мяжы гэтай сеткі (гл. *дадатак 1*)¹³, на падставе якой можна ўбачыць, дзе канкрэтна быў сканцэнтраваны масіў "рускай" паствы — асноўнай мэтавай аўдыторыі "русчызны".

Не лішнім будзе патлумачыць, чаму мову кірылічных запісаў у метрычных кнігах мы называем "рускай". У тэксце метрычных запісаў не называлася мова, на якой яны былі складзеныя. Адсылкі да "рускасці" ўтрымліваюць хіба пазнакі, што нататкі вядуцца паводле "рускага", г. зн. юліянскага, календара. Зрэдку святары падкрэслівалі, што іх парафіяне адносяцца да ліку "рускай паствы" (мястэчка Лагойск Мінскага павета, 1789 г.)¹⁴. Спісы парафіянаў пры апісанні сем'яў са змяшанымі шлюбамі даюць цікавыя характарыстыкі кшталту "[сам] каталік, жонка руская", прычым напраму атаясамліваючы "русчызну" з уніяцтвам і супрацьпастаўляючы яе каталіцтвам: "быў уніят, зрабіўся каталіком" (мястэчка Смілавічы Мінскага павета, 1766 г.)¹⁵.

Вядома, што літургічнай мовай царквы і мовай, на якой у XVII—XVIII стст. складаліся некаторыя віды царкоўных дакументаў (напрыклад, згаданыя стаўленныя граматы), была царкоўнаславянская ("словенская" альбо "славенская"). Аднак уніяцкі мітрапаліт Л.Кішка ў 1722 г. у прадмове да свайго "Лексікона..." заўважаў "С неисчетною болестию сердца и язвою утробы неудоб исцелною изобрели искусители или экзаминаторове поставляемых в иерейство люди, яко сотный иерей едва славенский разумеет язык, не ведая что чтет в Божественной Службе"¹⁶. Паралельна з "Лексіконам..." у тым жа годзе Л.Кішка выдаў катэхізіс, набыццё якога было абавязковым для кожнага святара¹⁷. Катэхізіс, што надзвычай важна, напісаны "па-руску". Такім чынам, атрымліваецца, што ў пачатку 1720-х гг. добра, калі адзін святар з сотні разумеў царкоўнаславянскую мову, а вось "рускую" разумелі ўсе. Аб уплыве гэтай кнігі на форму і мову метрычных запісаў мы пагаворым ніжэй.

У гісторыі вядзення метрычных кніг ва ўніяцкіх парафіях Вялікага Княства Літоўскага можна вылучыць два выразна акрэсленыя перыяды: "дазамойскі" і "паслязамойскі", адпаведна да і пасля правядзення Замойскага сабору 1720 г., на якім былі ўрэгуляваныя многія пытанні дзейнасці ўніяцкай царквы.

Да канца 1720-х гг. маюцца толькі адзінкавыя згадкі аб упарадкаваным вядзенні метрычных кніг. З канца 1720-х гг. можна гаварыць аб тым, што падобная практыка набывае распаўсюджанне. Да таго ж у "дазамойскі" перыяд адсутнічала ўніфікацыя ў складанні запісаў. Толькі паставы Замойскага сабору і літаратура, якая пабачыла свет у іх выніку,

вывелі царкоўнае справаводства на якасна новы ўзровень.

Упершыню дакладны ўзор запісу ў метрычную кнігу аб хрышчэнні прадстаўлены ў катэхізісе Л.Кішкі "Собрание припадковъ краткое..." (Супрасль, 1722): "Чи треба окрещеннаго въ метрыки вписати? Ответъ. Треба такимъ словы: Азь, іерей Им(я)р(е)къ, Презвитерь Ц(е)ркве им(я)р(е)къ, року, м(еся)ца им(я)р(е)къ, дни им(я)р(е)къ, окрестихъ въ Ц(е)ркви им(я)р(е)къ Раба Б(о)жия им(я)р(е)къ, рожденнаго от родителей им(я)р(е)къ. Родителие крестныи при Крещении были им(я)р(е)къ"¹⁸.

Папярэднія катэхізісы агаворвалі толькі форму хрышчэння, г. зн. словы, якія павінен быў прамовіць святар пры хрышчэнні чалавека. Неабходнасць пісьмовай фіксацыі факта хрышчэння не адзначалася. Нават у больш раннім катэхізісе самога Л.Кішкі "Now goźnych przyradkow..." (Люблін, 1693) нічога не гаварылася аб абавязковай фіксацыі хрышчэння ў адмысловых кнігах¹⁹.

Катэхізіс 1722 г. таксама адзначаў неабходнасць рабіць запісы аб шлюбе, аднак дакладны фармуляр гэтых запісаў не падаваўся: "Чи треба в Книгу названую Метрыку вписовати Имена и Прозвиска вступающихъ в Станъ Малженскій? Ответъ. В книге названую Метрика треба вписовати Имена и Прозвиска вступающихъ в Станъ Малженскій, апрочъ зась того треба абы и Іерей свое Имя вписаль, который Шлюбъ даеъ, место, на котором Шлюбъ даеъ, Рок, М(е)с(я)ць и день, которого Шлюбъ даеъ"²⁰.

Гэтае выданне заслугоўвае асаблівай увагі, бо ўсе тыя нормы, якія яно ўтрымлівала, неўзабаве былі даведзеныя да кожнага святара. Ужо ў сярэдзіне 1720-х гг. была распрацаваная сістэма захадаў, скіраваная на тое, каб асобнік кнігі быў набыты кожнай парафіяй. Нашы падлікі па пяці дэканатах Уладзімірска-Брэсцкай епархіі паказваюць, што на 1759 г. на 115 яе цэркваў прыпадала 67 асобнікаў катэхізіса 1722 г.²¹. Як бачым, праз два з паловай дзесяцігоддзі ад моманту выхада гэтай кнігай было забяспечана каля 60% цэркваў. У канцы XVIII ст. асобнік кнігі мела ўжо практычна кожная парафія²².

"Собрание припадковъ краткое..." у XVIII ст. у асяроддзі парафіяльнага святарства выступала асноўнай крыніцай "русчызны". Ёсць прамыя сведчанні, што менавіта гэтая кніга служыла святарам у XVIII ст. крыніцай і слоўнікам пісьмовай "рускай" мовы пры спробах фальсіфікацыі дакументаў, якія нібыта датаваліся пачаткам XVII ст.²³.

Такім чынам, менавіта з 1720-х гг. пачынаецца якасна новы этап у вядзенні метрычных кніг пры парафіяльных цэрквах. Па-першае, быў упершыню вызначаны стандарт вядзення метрычных запісаў аб народжаных паводле фармуляра "Азь, іерей...". Па-другое быў выпрацаваны механізм распаўсюджвання гэтага стандарту ў кароткі час на кожную парафію. І, па-трэцяе, епархіяльныя саборы, дэканскія саборы і візітары пачалі кантраляваць абавязковае вядзенне метрычных запісаў у выглядзе асобных кніг.

Як паказала наша даследаванне, існавалі пэўныя рэгіянальныя асаблівасці ў бытаванні "рускай" мовы ў царкоўным справаводстве і ў распаўсюджанасці формы "Азь, Іерей..." Дзеля таго каб скласці агульную карціну вядзення метрычных кніг, была распрацавана наступная схема. Для аналізу былі адабраны ўсе захаваныя да нашага часу ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі арыгінальныя метрычныя кнігі цэркваў да падзелаў Рэчы Паспалітай (такіх было выяўлена 93).

У НГАБ захоўваюцца аўтэнтычныя метрычныя кнігі XVIII ст. тых уніяцкіх цэркваў, якія ў канцы стагоддзя апынуліся ў складзе Мінскай губерні. Калі ж за аснову браць епархіяльныя межы XVIII ст., то гэта Лагойскі, Мінскі, Навагрудскі, Палескі афіцыялаты Кіеўска-Віленскай мітрапаліцкай епархіі, абодва афіцыялаты Пінска-Тураўскай епархіі, частка Полацкага афіцыялату Полацкай архіепархіі (Барысаўскі і Чашніцкі дэканаты).

У адносінах да кожнай кнігі былі зробленыя падлікі колькасці запісаў за год з пазначэннем мовы гэтых запісаў. Прывядзем прыклад фармуляра падобнай апрацоўкі (гл. табліцу 1).

Табліца 1

Царква ў мястэчку Пагост (Пагост-Загародскі)²⁴ Пінскага павета

Год	Колькасць запісаў	"Па-руску"		Па-польску	
		агулам	у %	агулам	у %
1750	5	0	0	5	100
1751	29	0	0	29	100
1752	0	0	0	0	0
1753	12	0	0	12	100
1754	14	1	7,1	13	92,9
1755	27	2	7,4	25	92,6
1756	31	0	0	31	100
1757	16	0	0	16	100
1758	34	9	26,5	25	73,5
1759	23	5	21,7	18	78,3
1760	34	17	50	17	50
1761	62	22	35,5	40	64,5
1762	53	13	24,5	40	75,5
1763	53	17	32,1	36	67,9
1764	50	14	28	36	72
1765	26	9	34,6	17	65,4
1766	23	10	43,5	13	56,5
1767	56	6	10,7	50	89,3
1768	54	10	18,5	44	81,5
1769	45	9	20	36	80
1770	55	6	10,9	49	89,1
1771	68	0	0	68	100
1772	45	0	0	45	100

Як відаць з табліцы, сталае выкарыстанне "рускай" мовы ў справаводстве гэтай царквы пачалося з 1758 г. "Рускай" мовай лацінскай графікай быў запісаны тытульны аркуш метрычнай кнігі ("*Metrika duchownaia cerkwi Pohoskiej zaczata w roku 1750*"²⁵)

і на гэтым на доўгі перыяд "русчызна" ў кнізе знікае. Калі пашукаць тлумачэнні гэтай з'явы, то можна высветліць, што 22 кастрычніка 1758 г. царкву ў м. Пагост візітаваў генеральны візітатар манах-базыльянін Тадэвуш Зарускі²⁶. Відавочна, што пасля візітацыі паводле яго даручэння святар Ян Тарановіч пачаў весці запісы ў метрычных кнігах на "рускай" мове паводле фармуляра "Азь, Іерей...". Нават у тым выпадку, калі ён выкарыстоўваў польскую мову, гэтыя запісы рабіліся паводле калькаванай формы "*Ja, prezbiter...*".

Мова справаводства часта залежала ад змены святара. Так, пасля смерці 26 студзеня 1771 г. Яна Тарановіча, які выкарыстоўваў "польскую" мову, яго замяніў Адам Шамятыла, які рабіў запісы толькі на польскай мове. Час поўнага пераходу на польскую мову (пасля 21 снежня 1770 г.), верагодна, супадае з пачаткам хваробы Яна Тарановіча, пасля чаго той цалкам адышоў ад спраў.

Яшчэ адной спецыфікай выкарыстання "рускай" мовы ў царкоўным справаводстве з'яўляецца бытаванне яе асобнай формы, "трансліту" — выкарыстання лацінскай графікі для напісання "рускага" тэксту. Такая форма была пераходнай да польскамоўнага справаводства і сустракалася рэдка. Прывядзем прыклад фармуляра аналізу царкоўнага справаводства, дзе выкарыстоўваўся "трансліт" (гл. табліцу 2).

Як бачым, пераход на польскую мову тут адбыўся ў 1745 г., а менавіта паміж 20 студзеня і 17 лютага 1745 г.²⁸ Гэты пераход таксама напрамую звязаны са зменай святара. Запісы на "рускай" мове, у тым ліку і транслітараваныя, належаць пярэму святара Яна Нарановіча, на польскай мове — яго сына, святара Аляксандра Нарановіча.

Можна заўважыць, што да пачатку 1730-х гг. штогод занатаваныя толькі адзінкавыя запісы (маецца нават адзін запіс аб шлюбе за 1698 г., які не патрапіў у прыведзеную табліцу). Святар Ян Нарановіч пачаў весці метрычныя запісы ў асобнай кнізе, відавочна, пасля епархіяльнага сабору 1726 г. у Мінску, аб чым сведчыць запіс на тытульным аркушы метрычнай кнігі: "*Metryka Krzstow cerkwi Pohoskiey, zaczynajac od Congregaciey Minskiey r(oku) 1726 d(nia) 30 augusta stylo veteri odprawionej*"²⁹. Да гэтага метрычныя кнігі вяліся на асобных картках, якія ў 1726 г. былі перапісаныя ў кнігу. Падобныя запісы часта сустракаюцца ў метрычных кнігах цэркваў Мінскага афіцыялата. Напрыклад, падобны запіс утрымліваюць кнігі царквы Святога Іллі ў мястэчку Дукора Мінскага павета: "*Metryka Szlubow cerkwi Dukorskiey, zaczynajac od Congregaciey Minskiey r(oku) 1727 d(nia) 11 sep(temb)ra stylo veteri celebrowanej*"³⁰.

З гэтага вынікае, што ў "паслязамойскі" перыяд адным з пытанняў, якія разглядаліся на епархіяльных саборах, было вядзенне ўпарадкаваных метрычных запісаў у адмысловых кнігах. Гэтыя ж саборы таксама ўводзілі стандарт запаўнення метрык паводле формы "Азь, Іерей...". Пытанні ўніфікацыі, верагодна, залежалі ад рэгіёну. Калі на ўсходзе і поўдні Мінскага афіцыялату, паводле пастановаў епархіяльных сабораў,

Табліца 2

Царква ў мястэчку Пагост²⁷
Аршанскага павета*

Год	Колькасць запісаў	"Па-руску"		Па-польску	
		агулам	у %	агулам	у %
1715	1	1	100	0	0
1716	1	1	100	0	0
1717	1	1	100	0	0
1718	1	1	100	0	0
1719	0	0	0	0	0
1720	2	2	100	0	0
1721	1	1	100	0	0
1722	1	1	100	0	0
1723	1	1	100	0	0
1724	3	3	100	0	0
1725	3	3	100	0	0
1726	2	2	100	0	0
1727	4	4	100	0	0
1728	5	5	100	0	0
1729	3	3	100	0	0
1730	3	3	100	0	0
1731	5	5	100	0	0
1732	1	1	100	0	0
1733	7	<u>7</u>	100	0	0
1734	5	<u>5</u>	100	0	0
1735	7	<u>7</u>	100	0	0
1736	5	<u>5</u>	100	0	0
1737	7	<u>7</u>	100	0	0
1738	4	<u>4</u>	100	0	0
1739	7	<u>7</u>	100	0	0
1740	2	<u>2</u>	100	0	0
1741	11	<u>11</u>	100	0	0
1742	6	<u>6</u>	100	0	0
1743	6	<u>6</u>	100	0	0
1744	11	<u>11</u>	100	0	0
1745	9	<u>2</u>	22,2	7	77,8
1746	12	0	0	12	100
1747	16	0	0	16	100
1748	9	0	0	9	100
1749	25	0	0	25	100
1750	9	0	0	9	100
1751	21	0	0	21	100
1752	16	0	0	16	100
1753	18	0	0	18	100
1754	24	0	0	24	100
1755	23	0	0	23	100
1756	19	0	0	19	100
1757	18	0	0	18	100
1758	21	0	0	21	100
1759	13	0	0	13	100
1760	18	0	0	18	100
1761	15	0	0	15	100
1762	21	0	0	21	100
1763	15	0	0	15	100
1764	25	0	0	25	100
1765	27	0	0	27	100
1766	27	0	0	27	100

(Выкарыстанне "трансліта" пазначана паўтлустым курсівам.)

прымалася вядзенне "рускамоўных" запісаў стандартызаванага ўзору, то на захадзе Мінскага афіцыялату выкарыстоўвалася толькі сама форма запісаў, а мовай іх была польская. Напрыклад, форма "Ja, kaplan..., okrzscil Slugę Bożego" (варыянт — *Sluga Bożego*) у 1720—1740-я гг. была характэрная для справаводства царкваў у вёсках Вялікія Сітцы, Вялікае Гняздзілава і Жосна Ашмянскага павета³¹.

Такія (альбо прыблізна такія) фармуляры аналізу былі складзеныя намі да ўсіх арыгінальных метрычных кніг да падзелаў Рэчы Паспалітай. Такіх парафій набіралася 93. Вынікі, якія атрымаліся ў ходзе аналізу, нанесеныя на карту (гл. *дадатак 2*). На ёй таксама адзначаны тыя царквы, аўтэнтчных метрычных кніг якіх не захавалася, аднак маюцца дакладныя звесткі аб мове іх складання. Гэта царквы, капійныя "рускамоўныя" метрычныя запісы па якіх захаваліся, а менавіта: у вёсцы Высацк Слонімскага павета 1632—1664 гг.³², у мястэчку Мір Навагрудскага павета 1653—1687 гг.³³, у мястэчку Сіняўка Навагрудскага павета 1742 г.³⁴, у в. Замошша Пінскага пав. 1754 г.³⁵, вёсцы Балажэвічы Мазырскага павета 1761 г.³⁶ і ў вёсцы Турэйск Лідскага павета (захаваліся польскамоўныя капійныя запісы за 1660—1663 гг.)³⁷. Такім чынам, на карце змешчаныя дадзеныя па 100 царквах.

Пры нанясенні вынікаў аналізу мовы метрычных кніг XVII—XVIII ст. на карту выразна вылучылася сем рэгіёнаў са сваёй спецыфікай (гл. *дадатак 1*):

Рэгіён 1 — 8 царкваў (Лагойскі афіцыялат "літоўскай" часткі Кіеўска-Віленскай епархіі);

Рэгіён 2 — 5 царкваў (Барысаўскі і Лепельскі дэканаты Полацкай епархіі);

Рэгіён 3 — 43 царквы (Мінскі афіцыялат "літоўскай" часткі Кіеўска-Віленскай епархіі);

Рэгіён 4 — 9 царкваў (Навагрудскі афіцыялат "літоўскай" часткі Кіеўска-Віленскай епархіі);

Рэгіён 5 — 13 царкваў (Палескі афіцыялат "літоўскай" часткі Кіеўска-Віленскай епархіі);

Рэгіён 6 — 18 царкваў (абодва афіцыялаты Пінска-Тураўскай епархіі);

Рэгіён 7 — 4 царквы (Брагінскі дэканат "кароннай" часткі Кіеўска-Віленскай епархіі).

Для большай нагляднасці паспрабуем прадставіць атрыманыя дадзеныя па рэгіёнах у абсалютных лічбах.

Скарыстаем наступнай шкалай вымярэння. Калі вядома, што пры царкве вяліся паўнавартасныя метрычныя кнігі на "рускай" альбо польскай мове³⁸, то дадзеныя па гэтай царкве будучь даваць 1 бал у скарбонку "рускага" ці польскага боку. Калі пры складанні метрычных запісаў выкарыстоўваўся трансліт³⁹, то такая царква будзе даваць 0,75 бала ў "рускую" скарбонку, 0,25 — да польскай. Калі ж выкарыстанне "рускай" мовы ў метрычных кнігах не ішло далей за аздабленне тытульнага аркуша⁴⁰, то такая царква будзе даваць у "рускую" скарбонку 0,25 бала, а ў польскую — 0,75. На наступным этапе суму балаў па гэтых дзвюх мовах падамо ў працэнтных суадносінах. Абсалютныя лічбы суадносінаў па ўсіх сямі рэгіёнах выглядаюць наступным чынам (гл. *табліцу 3*).

Табліца 3

Працэнтныя суадносіны выкарыстання "рускай" і польскай мовы ў метрычных кнігах уніяцкіх цэркваў XVII—XVIII стст.

Рэгіён	Колькасць цэркваў	"Руская" мова	Польская мова
1. Лагойскі афіцыялат Кіеўска-Віленскай епархіі	8	0%	100%
2. Барысаўскі і Лепельскі дэканаты Полацкай епархіі	5	5%	95%
3. Мінскі афіцыялат Кіеўска-Віленскай епархіі	43	6,4%	93,6%
4. Навагрудскі афіцыялат Кіеўска-Віленскай епархіі	9	30,5%	69,5%
5. Палескі афіцыялат Кіеўска-Віленскай епархіі	13	7,7%	92,3%
6. Пінска-Тураўская епархія	18	62,5%	37,5%
7. Брагінскі дэканат Кіеўска-Віленскай епархіі	4	100%	0%

Са складзенай карты і прадстаўленай табліцы можна зрабіць важныя высновы. Традыцыі пісьмовай "русчызны" да канца XVIII ст. захаваліся на тэрыторыі Брагінскага дэканата Кіеўска-Віленскай епархіі (**Рэгіён 7**, 100%) і Пінска-Тураўскай епархіі (**Рэгіён 6**, 62,5%), асабліва ва ўсходняй яе частцы, Магчырскім павеце. Гэтыя традыцыі доўгі час трымаліся і на поўдні Навагрудскага і Рэчыцкага паветаў. Такі феномен можна патлумачыць блізкасцю гэтых тэрыторый да значнага культурнага цэнтру, своеасаблівага асяродка "русчызны" — Кіева, стасункі з якім падтрымліваліся па Дняпры і Прыпяці.

На астатняй тэрыторыі Навагрудскага, Мінскага і заходняй часткі Аршанскага павета (**Рэгіёны 3 і 4**) традыцыя пісьмовай "русчызны" практычна згасла ўжо да сярэдзіны XVIII ст. (6,4% і 30,5% адпаведна). У другой палове XVIII ст. выкарыстанне "рускай" мовы тут рудыментарна захавалася на тытульных аркушах метрычных кніг некаторых цэркваў. Самыя паўночныя і ўсходнія тэрыторыі — частка Ашмянскага і Рэчыцкага павета, фрагмент Полацкага ваяводства (**Рэгіёны 1, 2 і 5**) — практычна не далі прыкладаў больш-менш значнага выкарыстання "рускай" мовы ў справаводстве, прычым часам нават на ранніх этапах — у першай трэці XVIII і ў канцы XVII ст. Працэнт заангажаванасці "русчызны" ў справаводства па гэтых рэгіёнах быў 0%, 5% і 7,7% адпаведна.

Паўстае пытанне: наколькі выкарыстанне запісаў паводле фармуляра "Азь, Іерей..." адэкватна адлюстроўвае навык валодання "рускай" мовай у свята-

ра? Магчыма, меў месца звычайны фармальны падыход да справы? Калі ёсць патрабаванне весці нататкі паводле дакладнага ўзору, дык ёсць і адпаведныя запісы! Аднак у рэальнасці ўсё выглядае інакш.

Як ужо не раз адзначалася, у кнізе "Собраніе приладковъ..." (1722 г.) быў прыведзены дакладны фармуляр запаўнення метрычнага запісу аб хрышчэнні. Лексічны склад фармуляра, акрамя хіба вызначэння "року", утваралі царкоўнаславянскія словы. Аднак у святара былі шырокія магчымасці выкарыстоўваць у фармуляры традыцыі жывога маўлення, якія панавалі ў пэўнай мясцовасці. Менавіта таму мы маем поўнае права называць кірылічныя запісы ў метрычных кнігах не прыкладам выкарыстання царкоўнаславянскай мовы, якое абмяжоўвалася толькі фармулярам, а прыкладам выкарыстання пісьмовай "рускай" мовы.

Самымі распаўсюджанымі адыходамі ад дакладнага фармуляра былі: адметнае напісанне некаторых устойлівых выразаў — "з родители" замест "от родители" альбо нават вылучэнне бацькоў асобна, зваротамі "з отца", "зь матери" (варыянты "з маткі" альбо "з мати"). Амаль заўсёды фармулёўка "родители крестныи" замянялася звыклымі простанароднымі "кум" і "кума", зрэдку афіцыйным тэрмінам "восприемники" ("восприемницы"). Для пазначэння, што парафіяне паходзяць з таго сяла, дзе знаходзіцца і сам храм, святар царквы ў вёсцы Гарадзец Пінскага павета выкарыстоўваў тэрміны "тутеиши" і "тутеиша"⁴¹. Сведкаў пры шлюбе ён называў "сваты"⁴². Святары царквы ў вёсцы Грушнае Оўруцкага павета для пазначэння парафіян сялянскага паходжання ўжывалі пашыраны тэрмін "працовитые"⁴³.

Найбольшая магчымасць для падобнай творчасці была ў святароў пры напісанні імёнаў уласных, якія займалі значны аб'ём усяго запісу. Тут уплыў "царкоўнаславяншчыны" быў зусім нязначны. Паколькі асноўнымі фігурантамі метрычных запісаў з'яўляліся сяляне і жыхары дробных мястэчак, то святары ў запісах аддавалі перавагу простанародным формам імёнаў: *Авдоця (Авдюха), Агапа, Алена (Олена), Алеся (Олеся), Амелян (Омелян), Апанас, Арына (Оришка), Атрахим (Атрошка), Ахрем, Василь (Васька), Гаврила, Ганна, Гарасим, Грипина, Gryшка (Гриц), Данило, Ежеп, Игнат, Ювга, Катерина (Кацюха), Кирило (Кирыла, Курыла), Крыся, Ксеня, Левон, Люба, Миколай, Навум, Настася, Павлюк, Палагея, Памфило, Параска, Петро, Прося, Савка, Самусь (Самоило), Стахей, Сцепан, Тася, Терешко, Тимох (Цимох), Хведор (Хвесько), Хвеса, Хима, Явмен, Явхим (Авхим), Яким, Ярмола, Яська (Еська).*

Жывы ўплыў "русчызны" праяўляўся і ў частай практыцы напісання прозвішчаў замужніх жанчын паводле прозвішча (імя) мужа з даданнем простанародных канчаткаў — *іха, — ыха: Алексиха, Бараниха, Богатыревичиха, Болобаниха, Грыгориха, Занютичыха, Кириковичиха, Козачиха, Комчиха, Коржиха, Королиха, Любимчиха, Матвейиха, Наваричиха, Окунчиха, Олешчыиха, Павловичиха, Пантелеиха, Прокопиха, Ревячиха, Рубасиха, Рудиха, Савчиха, Сакови-*

чиха, Семениха, Сичевичиха, Солоневичиха, Суховершиха, Талабаиха, Тимошиха, Хведориха, Хведчиха, Хомичиха, Янковичиха, Ярмошиха.

Даволі часта праяўляліся асаблівасці жывой гутарковай мовы і ў напісанні канчаткаў дзеясловаў у мінулым часе —*ыл* як —*ыв*, —*ал* як —*ав* (напрыклад, у словаспалучэннях *давъ шлюбъ, кумамъ бивъ*). Праяўляліся характэрныя асаблівасці вымаўлення гукаў, уласцівых беларускай мове: дзеканне (*пападзя, дзевка*), цеканне (*Улициюнок, Сцеган, Цимох*), аканне (*Барыс, Патап, Слабодка*), яканне (*Амялян, Чамяры*). Шэраг словаў утрымліваюць прыкметы цвёрдага вымаўлення гукаў *p* і *ч*, напрыклад, *вступуючы, Грышка Рабы, метрыка, Окунчыха*. Перадача гука *щ* на пісьме часта ішла праз *шч*: *Олешчыха, Шчука*. Гук *ф* на пісьме нярэдка перадаваўся праз спалучэнне *хв* (напрыклад, *Нихихвор, Пархвен, Хведор*). У цэлым шэрагу словаспалучэнняў праяўлялася не адна, а адразу некалькі пералічаных асаблівасцяў. Так, святар царквы ў мястэчку Пагост Аршанскага павета называў сваю жонку ў метрычнай кнізе "*Арына, пападзя*"⁴⁴.

Запісы аб шлюбых і пахаваннях, якіх захавалася значна менш, таксама даюць прыклады творчага падыходу да складання метрычных кніг. Святары царквы ў вёсцы Белая Сарока Оўруцкага павета пры апісанні дзён, калі рабіліся абвесткі аб шлюбых, выкарыстоўвалі выразы "*дни неделние и с(вя)та урочистые*"⁴⁵, пры апісанні месца пахавання ўжывалі выраз "*на могилках*"⁴⁶. Адсутнасць фармуляра дазваляла святару больш падрабязна апісаць, што ён робіць падчас пахавання. Напрыклад, святары царквы вёскі Загорыны Мазырскага павета ў канцы 1760-х — пачатку 1770-х гг. ужывалі выразы кшталту "*гроб запечатан от иерея...*"⁴⁷.

Як паказала наша даследаванне, узор "*Азь, Іерей...*" у сваім аўтэнтчным "рускім" варыянце лёгка прыдатную глебу ў тых мясцінах, дзе "русчызна" мела моцныя пазіцыі. Гэта перш за ўсё тэрыторыя Пінска-Тураўскай епархіі (Мазырскі, Пінскі і поўдзень Навагрудскага павета). Да 1770-х гг. "руская" мова зрэдку выкарыстоўвалася нават у метрычных запісах Пінскай кафедральнай царквы (цэнтра Пінска-Тураўскай епархіі). Апрача гэтага святары епархіі самастойна склалі "рускамоўныя" фармуляры для фіксацыі шлюбных і пахаванняў (якія не былі прадугледжаныя кнігай "*Собраніе припадковъ...*"). Святар царквы вёскі Азяраны Пінскага павета Якуб Грудніцкі распрацаваў асобную форму для запісу аб хрышчэнні ўласных дзяцей. Вось характэрны запіс з метрычных кніг азяранскай царквы: "*Року (1753) месяца юля дня (23) уродилася ми дщерь на імя Анна. Кумамъ бивъ Людвись Орешко, кумою Мария Грудницкая*"⁴⁸.

Асобнай сферай бытавання "рускай" мовы ў царкоўным справаводстве XVIII ст. можна лічыць аздабленне тытульных аркушаў метрычных кніг. Паколькі не існавала агульнапрынятай формы іх запаўнення, то кожны святар вырашаў сам, на якой мове і якімі словамі распачынаць метрыку. Тут праявілася яшчэ адна цікавая асаблівасць — нават калі самі запісы ўжо

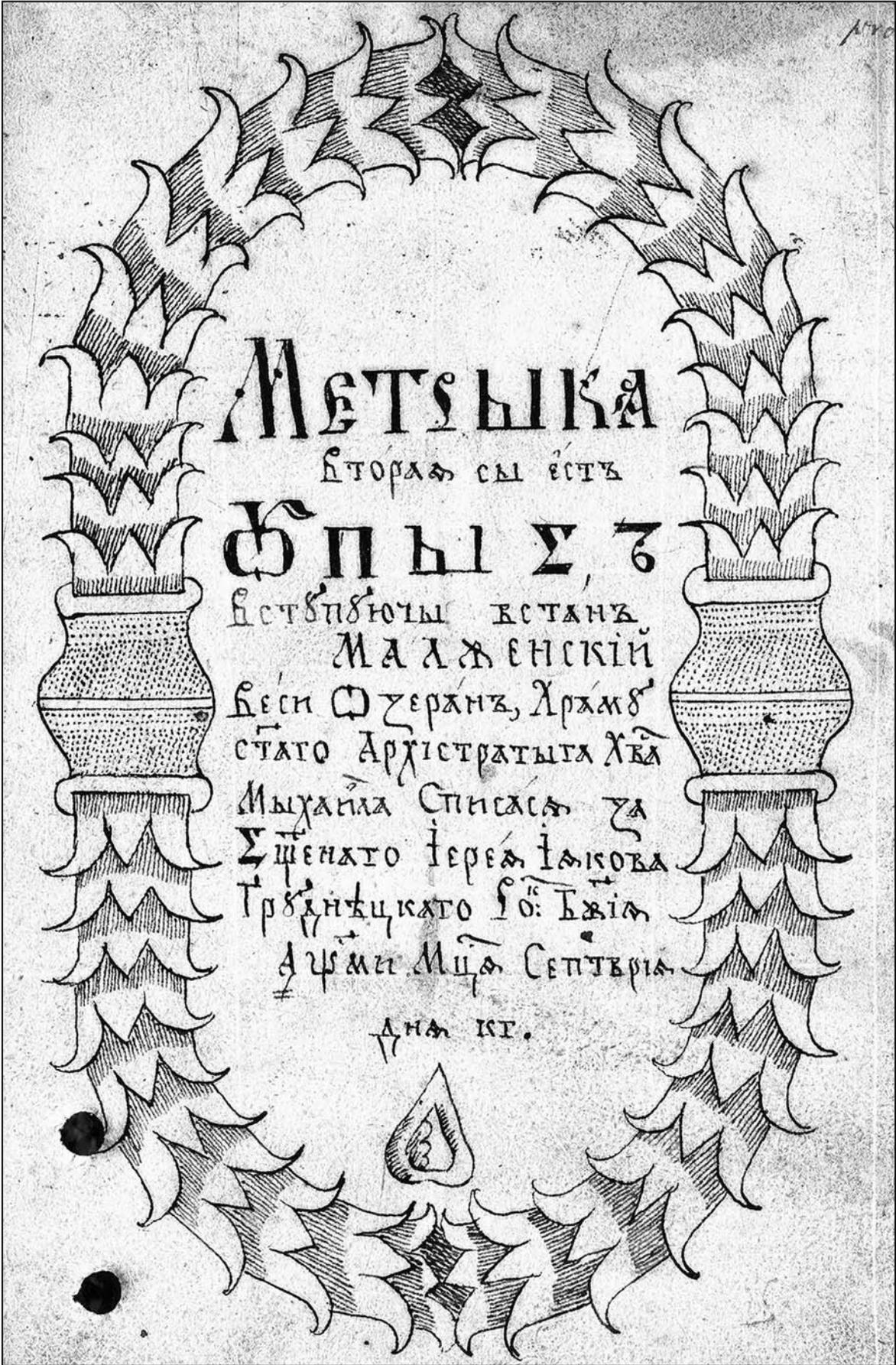
ў метрычную кнігу рабіліся па-польску, тытульны аркушы часта афармляўся "па-руску". Падобная сітуацыя была, напрыклад, у царквах вёсак Крыўчыцы Пінскага павета (метрыка распачатая ў 1745 г.)⁴⁹, Блонь Мінскага павета (1756 г.)⁵⁰, Каплічы Мазырскага павета (1760 г.)⁵¹, Грэбень Мінскага павета (1761 г.)⁵², Валосавічы Аршанскага павета (1766 г.)⁵³, мястэчка Свіслач Мінскага павета (1770 г.)⁵⁴, Мацеевічы Аршанскага павета (1773 г.)⁵⁵ (*гл. дадатак 2*). Як падаецца, стаўленне да метрычнай кнігі (і памянніка) было менавіта як да *рукапіснай кнігі*, тытульныя аркушы якой павінны і адпаведна аздабляцца. Узорам тут служылі іншыя выданні з царкоўнай бібліятэкі, як правіла, друкаваныя. Паколькі такія аркушы арыгінальныя і з'яўляюцца своеасаблівымі мастацкімі творами, то ў якасці ілюстрацый нам прыводзяцца найбольш цікавыя тытульныя аркушы, якія ўдалося выявіць пры правядзенні даследавання.

Змест і аб'ём запісаў на тытульных аркушах з'яўляецца, бадай, найбольш красамоўным паказчыкам узроўню валодання святарамі "рускай" мовы. Часцей за ўсё гэта закончаныя інфарматыўныя паведамленні, дзе сустракаюцца выразы: "*рабовъ Б(о)жихихъ, православныхъ хр(и)стіанъ*"⁵⁶ (вёска Белая Сарока Оўруцкага павета), "*о(т)ца нашего вселенскаго архиерея Климента*"⁵⁷ (вёска Грушнае Оўруцкага павета), "*единосущныя, животворящія и неразделимыя Тро(и)цы*"⁵⁸ (вёска Блонь Мінскага павета), "*Вступуючы(х) в стань малженскій*"⁵⁹ (вёска Азяраны Пінскага павета). А то і проста калькаванне польскіх словаў кірылічным пісьмом: "*Сія метрика крестов, споржондзона до ц(е)ркви Свислоцкій*"⁶⁰ (мястэчка Свіслач Мінскага павета).

Для аздаблення тытульных аркушаў метрычных кніг даволі часта прыцягваліся прафесійныя мастакі ці, прынамсі, асобы, якія валодалі навыкамі малявання. Аб гэтым сведчыць якасць малюнкаў, а ў некаторых выпадках нават наяўнасць аўтографу аўтараў на сваіх творах. Так, кнігі пры царкве ў мястэчку Дукора Мінскага павета (1755 г.) аздабляў "*Михаиль Клинови[ч]ъ*"⁶¹, у вёсцы Белая Сарока Оўруцкага павета (1759 г.) "*ИГ*" альбо "*Іоаннь Голоскевичъ*"⁶², у вёсцы Каплічы Мазырскага павета (1760 г.) "*Piotr porowicz Zahorowski*"⁶³, у вёсцы Валосавічы Аршанскага павета (1766 г.) "*Pater Iraklis Borkowsis*"⁶⁴, у вёсцы Мацеевічы Аршанскага павета (1773 г.) "*Андреи [Е]пифановичъ*"⁶⁵.

Важным падаецца адказ на пытанне: кім былі носьбіты пісьмовай традыцыі "русчызна"? Прадстаўнікі якіх святарскіх родаў і з якой мясцовасці аддавалі перавагу на пісьме "рускай" мове?

Дзеля гэтага намі складзеныя біяграфы 28 святароў, якія пакінулі "рускамоўныя" запісы ў метрычных кнігах. Аналіз іх біяграфій паказвае, што ўсе гэтыя святары паходзілі з мясцовых спадчынных дынастый духавенства⁶⁶. Многія належалі да царкоўнай іерархіі сярэдняга звяна — самі з'яўляліся пратапопамі (дэканамі) альбо гэтыя пасады займалі іх дзеці. Значыць у параўнанні з астатнімі святарствам узроў-

Тытульныя аркушы метрычных кніг аб ахрышчаных і аб шлюбаваных з царквы вёскі Азяраны Пінскага павета. 1748 г.

Тытульны аркуш метрычнай кнігі аб шлюбаваных з царквы вёскі Каплічы Мазырскага павета. 1760 г.

вень іх адукацыі быў даволі высокі, гэта не былі малаадукаваныя святары, якія вымушана выкарыстоўвалі "рускую" мову, паколькі іншай не валодалі.

Цікавым прыкладам з'яўляецца гісторыя двух пакаленняў рода Мігаёў — бацькі Лявона і сына Аляксея. Айцец Лявон у пачатку 1750-х гг. быў святаром у Рэчыцы, дзе вёў метрычныя запісы "па-руску". Моцныя пазіцыі "русчызна" тут захоўваліся, відавочна, не толькі сярод духавенства, але і сярод паствы. Пасля смерці айца Лявона яго сын Аляксей у 1760-х гг. быў пераведзены ў царкву вёскі Грэбень Мінскага павета, за 200 км на паўночны захад ад Рэчыцы. Тут, на поўдні Мінскага павета, пазіцыі пісьмовай "русчызна" да гэтага часу былі ўжо страчаныя. Таму Аляксей Мігай вёў усе метрычныя запісы грэбенскай царквы выключна па-польску, хоць запоўніў тытульны аркуш "па-руску" і пакінуў шматлікія кірылічныя "пробы пра", у тым ліку прымаўкі. Верагодна, Аляксей Мігай быў выхаваны ў асяродку "рускай" мовы, умеў бегла на ёй пісаць, але пад уплывам новых абставінаў і асяроддзя перайшоў да выкарыстання польскай мовы як больш звыклай і запатрабаванай у дадзеным рэгіёне.

"Руская" мова метрычных кніг XVIII ст. насіла некаторыя прыкметы своеасаблівай "вестэрнізацыі".

Да іх ліку можна аднесці выкарыстанне арабскіх, а не кірылічных лічбаў у "рускамоўных" запісах. Таксама святары часта ўжывалі польскія (вёска Азяраны Пінскага павета)⁶⁷ і нават лацінскія (вёска Белая Сарока Оўруцкага павета)⁶⁸ назвы месяцаў у кірылічных запісах сваіх метрык.

Пераход на польскую мову на працягу жыцця аднаго святара адбываўся ў некалькі этапаў. Змест метрычных запісаў за розныя гады дае магчымасць добра прасачыць гэтыя паступовыя змены. Так, святар царквы вёскі Жыткавічы Мазырскага павета Рыгор Завітневіч з самага пачатку, са снежня 1759 г., вёў запісы "па-руску", а з лістапада 1762 г. пачаў весці па-польску, пакідаючы ў пачатку нататак рудыменты "русчызна": "*Ja, yerey Hryhory*". З сакавіка 1770 г. ён пачаў пісаць па-польску і сваё імя: "*Ja, Grzegorz Zawitniewicz*"⁶⁹. Доўгі час айцец Рыгор у вядзенні метрычных кніг практыкаваў білінгвізм. Запісы аб нараджэнні, на якія быў устаноўлены фармуляр, ён складаў "па-руску", а запісы аб бласлаўленні шлюбаваных, якія не мелі ўстаноўленага ўзору, у той жа самы час па-польску. На прыкладзе святара царквы ў вёсцы Гарадзец Пінскага павета Тэадора N можна прасачыць, як лацінізавалася на працягу гадоў напісанне ім самім уласнага імя: "*Хведор*", "*Феодор*", "*Фтеодор*", "*Теодор*"⁷⁰.

Падрэбязней спынімся на адным з самых цікавых прыкладаў уплыву на пісьмовую "русчызна" жывых моўных традыцый. Гэта прыклад царквы вёскі Белая Сарока Оўруцкага павета. Па гэтым храме захаваны поўны камплект усіх трох відаў метрык за перыяд 1759—1795 гг.⁷¹ Як сведчаць тытульныя аркушы метрычных кніг аб шлюбаваных і памерлых, іх вядзенне пачалося з 9 студзеня 1759 г., з моманту вывячэння і прызначэння на пасаду святара гэтай царквы Іянікія Кміты (Кметы)⁷². Да канца XVIII ст. кнігу вялі прадстаўнікі трох розных святарскіх дынастый: Іянікій Кміта (Кмета) (1759—1775 гг.), Юры Юнацкевіч (1775—1788 гг.), Юры Драганіцкі (1791—1795 гг.).

Усе тры святары вялі абсалютна ўсе нататкі ў кнігах на "рускай" мове. Гадавая колькасць запісаў была даволі вялікай, прыблізна 25 запісаў аб хрышчэнні штогод. Усе нататкі вяліся строга паводле формы "*Азь, Іерей...*". Святары выкарыстоўвалі гэтую форму таксама для запісу вячэнняў і адпяванняў. Ступень валодання навыкамі кірылічнага пісьма ў названых святароў была рознай. Іянікій Кміта рабіў усе запісы па бездакорнай кірыліцы. Адзіным адступленнем ад кірылічнай традыцыі было выкарыстанне ў тэксце арабскіх лічбаў (акрамя тытульнага аркуша, дзе лічбы былі пададзеныя літарамі кірыліцы). Юры Юнацкевіч выкарыстоўваў у запісах лацінскую мову. Па-лацінску ім часта пісаліся назвы месяцаў (*januaris, februaris, 8bris, 9bris, Xbris* і інш.). Найбольш цікавай уяўляецца эвалюцыя пісьмовых навыкаў трэцяга святара, Юрыя Драганіцкага. Першы запіс у кнізе аб тым, што з 10 сакавіка 1791 г. кнігу будзе запісваць менавіта ён, Драганіцкі склаў па-польску. Самі ж нататкі вёў толькі на

"рускай" мове, але выкарыстоўваючы лацінскую графіку. Нават сваё прозвішча святар пісаў на сумесі кірыліцы і лацінкі: *Дроганіцкі, Друганіцкі, Дроданіцкі, Дроданіцкі* і безліч іншых варыянтаў. У тэксце запісаў сустракаюцца цэлыя выразы, запісаныя па-польску, асабліва шмат іх пры напісанні імёнаў уласных.

Прыклад цэркваў Брагінскага дэканата і Мазырскага павета паказвае, што пісьмовая традыцыя "рускай" мовы ва ўніяцкай царкве Рэчы Паспалітай не перапынялася да самага канца XVIII ст. Асобныя прыклады паказваюць, што і на астатніх тэрыторыях нават у 1830-я гг. прадстаўнікі ўніяцкага духавенства пры неабходнасці былі ў стане са стэнаграфічнай дакладнасцю зафіксаваць на пісьме жывую гутарковую мову⁷³.

Сабраныя і прааналізаваныя матэрыялы даюць магчымасць прыйсці да наступных высноў.

Уніяцкае духавенства ў Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XVII — XVIII стст. было адным з апошніх захавальнікаў пісьмовай традыцыі "рускай" мовы. Нягледзячы на актывізацыю паланізацыйных працэсаў, уніяцкая іерархія здзяйсняла захаванне па ўмацаванні пазіцыі "рускай" мовы ў царкоўным справаводстве шляхам выдання адмысловай дапаможнай літаратуры і ўвядзення асобнага пункта праверкі пры правядзенні генеральных візітацый.

Выбар святарамі мовы вядзення метрычных кніг з'яўляўся найбольш яркім маркерам ступені ўплыву паланізацыйных працэсаў на "рускую" этнаканфесійную супольнасць Вялікага Княства Літоўскага на той ці іншай тэрыторыі. Тут праявіўся шэраг рэгіянальных асаблівасцяў.

"Руская" мова ў XVIII ст. займала моцную пазіцыю і актыўна выкарыстоўвалася святарамі цэркваў Мазырскага і Пінскага паветаў, а таксама паўднёвых частак Навагрудскага і Рэчыцкага. Гэтую тэрыторыю можна назваць рэгіёнам рэальнага выкарыстання "рускай" мовы ў царкоўным справаводстве азначанага перыяду. Справядлівым будзе сцвярджанне, што пазіцыі "русчызна" ў паўднёвых паветах Вялікага Княства Літоўскага заставаліся моцнымі дзякуючы блізкасці і цесным транспартным і культурным сувязям з Кіевам. На прыкладзе Пінска-Тураўскай епархіі бачна, што ў яе заходняй частцы ў другой палове XVIII ст. у справаводстве пачала пераважаць польская мова. Ва ўсходняй жа частцы, у першую чаргу бліжэй да Кіева Мазырскім павеце (які да 1569 г. уваходзіў у склад Кіеўскага ваяводства), "русчызна" пераважала да часоў падзелаў Рэчы Паспалітай.

Астатняя тэрыторыя Навагрудскага павета, увесь Мінскі, заходняя частка Аршанскага і Рэчыцкага, усходняя частка Ашмянскага з'яўляліся тымі рэгіёнамі, дзе "руская" мова была выцеснена польскай ужо ў першай трэці XVIII ст. і захавалася тут толькі ў якасці "рудыменту" — тытульных аркушаў метрык і адзінкавых запісаў у саміх кнігах. Калі ж пры некаторых цэрквах запісы "па-руску" вяліся, то гэта часта быў "трансліт", паколькі лацінка для духавенства рабілася больш звыклдай. Праз Мінскі і Ашмянскі паветы праходзіла паў-

ночна-заходняя мяжа рассялення "рускай" этнаканфесійнай супольнасці ў Вялікім Княстве Літоўскім.

На фармуляр і змест метрычных запісаў аказвала моцны ўплыў жывая традыцыя "рускай" альбо "простай" гутарковай мовы. Найбольш поўна яна праявілася ў напісанні імёнаў уласных. Аналіз асаблівасцяў натавання "рускіх" метрычных запісаў XVIII ст. паказаў, што ў іх яркая адбілася спецыфіка вымаўлення гукаў гутарковай мовы: дзеканне, цеканне, аканне, яканне.

Такім чынам, асяроддзе ўніяцкага духавенства заставалася носьбітам пісьмовай "русчызна", у аснове якой у вялікай ступені ляжала жывая традыцыя, а не проста стандартызаваны фармуляр. "Руская" мова ўніяцкіх метрычных кніг XVIII ст. мае ўсе асноўныя прыкметы, уласцівыя той беларускай мове, літаратурныя помнікі на якой пачалі стварацца і фіксавацца ў першай трэці XIX ст.

¹ Выказваю шчырую падзяку Ганне Мажэйка за дапамогу ў фармулёўцы метадалагічных падстаў даследавання, Дзмітрыю Віцько за кансультацыі ў стварэнні карт, а таксама айцу Расціславу Бандарэнку, Вользе Чарвінскай і Наталлі Купцовай за дапамогу ў апрацоўцы матэрыялаў.

² Замест тэрміна "рускі" ў сучасных даследаваннях часта выкарыстоўваюцца тэрміны "старабеларускі" альбо "стараўкраінскі" ў залежнасці ад месца стварэння помніка пісьмовасці. Пакідаючы за гэтымі тэрмінамі права на існаванне, тут свядома выкарыстоўваецца тэрмін "рускі", бо менавіта ён сустракаецца ў тагачасных крыніцах. Дзеля пазбягання атаясамлівання тэрміна "руская" мова з сучаснай *рускай мовай* тэрмін бярэцца ў двукоссі.

³ Житецкий П.И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века. Киев, 1889; Bolek A. Rozwój poglądów na tak zwaną "mowę prostą" w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze. Kraków, 1983. S. 27—33; Ковалевская Е.Г. История русского литературного языка. М., 1978; Мечковская Н.Б. Ранние восточнославянские грамматики. Мн., 1984 і інш.

⁴ Житецкий П.И. Очерк литературной истории... С. 3.

⁵ Карский Я.Ф. Белорусы. Том III. Очерки словесности белорусского племени. 2 Старая западно-русская письменность. Петроград, 1921.

⁶ Там жа. С. III.

⁷ Там жа. С. 228—238.

⁸ [Кішка Л.] Собрание припадковъ краткое, и духовнымъ особомъ потребное. Имущее в себе Науку о Сакраментяхъ, о десяти Божіихъ Приказаняхъ, о Приказаняхъ Церковныхъ, и о Науце Христіанской, съ выкладомъ Символа или Исповедания Веры Православныя Католической, съ выкладомъ Молитвы: Отче нашъ: и Богородице Дево: Такожде Науку, како подобаетъ наставляти малыхъ или невежовъ в Веры Православной, содержащее. Супрасль, 1722.

⁹ Корзо М. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI—XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. М., 2007. С. 437-438.

¹⁰ Сліж Н. Сферы выкарыстання старабеларускай мовы як паказчык яе стану развіцця ў XVI ст. // Acta Albaruthenica. T. 13. Warszawa, 2013. С. 187—198.

¹¹ Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego. Tom V. Petersburg, 1860. S. 418.

¹² На думку літоўскага даследчыка С.Цямчына, царкоўныя тэксты можна класіфікаваць паводле спалучэння прыкмет "адрасат—паходжанне" (Темчин С.Ю. Функционирование русской мовы и иерархия церковных текстов // Studia Russica. XXIII. Redigunt L. Jászay et A. Zoltán. Budapest, 2009. S. 227-228), дзе адрасат выступае ў якасці асноўнай катэгорыі, а паходжанне ў якасці дадатковай. Згодна з гэтай класіфікацыяй, усе тэксты можна падзяліць на тры групы: "ад Бога да чалавека", "ад чалавека да Бога" і "ад чалавека да чалавека". Класіфікацыю С.Цямчына можна распаўсюдзіць і на царкоўнае справаводства. Метрычныя кнігі ў такім выпадку будуць адпавядаць групе "ад чалавека да чалавека", а вось памяннікі, якія доўгі час адыгрывалі ролю метрычных кніг аб памерлых, адносяцца да групы "ад чалавека да Бога". Цікава, што ў дакументах, адрасатам якіх выступае Бог (тыя ж памяннікі), мова кансервувецца і амаль не мяняецца на працягу ўсяго перыяду, калі ж адрасатам з'яўляецца чалавек (метрычныя кнігі), то мова мяняецца адпаведна з навыкамі і густамі складальніка і (апа-сродкавана) аўдыторыі.

¹³ Больш падрабязна аб рэканструкцыі паўночна-заходняй мяжы рассялення "рускай" этнаканфесійнай супольнасці ў Вялікім Княстве Літоўскім у канцы XVII — сярэдзіне XVIII ст. паводле матэрыялаў генеральных візітацый уніяцкіх цэркваў будзе ісці гаворка ў працы, якая рыхтуецца аўтарам для варшаўскага выдання "Rocznik Lituanistyczny".

¹⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей НГАБ). Ф. 136, воп. 13, спр. 820, арк. 26 адв. — 27.

¹⁵ НГАБ. Ф. 1502, воп. 1, спр. 9, арк. 109 адв.

¹⁶ [Кішка Л.] Лезиконь, сиречь Словесникъ Славенскій. Имеющъ в себе словеса первые Славенские, азбучный, по сем же Полскій. Благотребный къ выразумінію словесъ Славенскихъ, обраћающихся въ книгахъ церковныхъ, изображень. Супрасль, 1722. С. 1 адв.

¹⁷ [Кішка Л.] Собрание припадковъ краткое, и духовнымъ особомъ потребное...

¹⁸ Там жа. С. 14.

¹⁹ [Kiszka L.] Now rożnych przypadkow z pełni doktorow theologii moralney ziawiony, to iest Kazusy Ruskiemu duchowieństwu przez o. Leona Kiszke, bazyliana, spisane u do druku podane roku 1693. Lublin, 1693.

²⁰ [Кішка Л.] Собрание припадковъ краткое, и духовнымъ особомъ потребное... С. 81.

²¹ Лісейчыкаў Д. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720—1839 гг. Мн., 2011. С. 89.

²² Корзо М. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI—XVIII в. ... С. 443.

²³ Лісейчыкаў Д. "Poneże Swiaty Sobor Zamoyski krupko roweliwait...": сфальсіфікаваная візіта царквы ў в. Дзмітравічы Аршанскага павета Вялікага Княства Літоўскага 1621 года // Архіварыус. Вып. 14. Мн., 2016. С. 158—174.

²⁴ НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 1429.

²⁵ Там жа. Арк. 1.

²⁶ Там жа. Арк. 20 адв.

²⁷ НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 1068.

²⁸ Там жа. Арк. 18 — 18 адв.

²⁹ Там жа. Арк. 1.

³⁰ НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 1071, арк. 32.

³¹ Там жа. Спр. 783, арк. 12 адв.

³² НГАБ. Ф. 319, воп. 2, спр. 499, арк. 2, 7.

³³ Описание церквей и приходов Минской епархии. Составлено по официально затребованным от причтов сведениям. IX. Новогрудский уезд. Мн., 1879. С. 101.

³⁴ НГАБ. Ф. 319, воп. 2, спр. 754, арк. 96.

³⁵ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (далее — LVIA). F. 597, ap. 2, b. 123, l. 50.

³⁶ LVIA. F. 597, ap. 2, b. 125, l. 11.

³⁷ Урублеўскі В. Прыклад актыкацыі генеалагічных дакументаў у актавых кнігах Лідскага гродскага суда // Архіварыус. Вып. 14. С. 117—126.

³⁸ Пазначана на карце ў Дадатку 1 белым ("руская" мова) альбо чорным (польская мова) гузікам.

³⁹ Пазначана на карце ў Дадатку 1 белым гузікам з чырвонай кропкай.

⁴⁰ Пазначана на карце ў Дадатку 1 белым гузікам з чорнай кропкай.

⁴¹ НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 306.

⁴² Там жа.

⁴³ НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 1442.

⁴⁴ Там жа. Спр. 1068, арк. 3 адв.

⁴⁵ Там жа. Спр. 1440, арк. 94.

⁴⁶ Там жа. Арк. 158—173.

⁴⁷ НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 1394.

⁴⁸ Там жа. Спр. 1436, арк. 4.

⁴⁹ НГАБ. Ф. 800, воп. 1, спр. 2, арк. 1.

⁵⁰ НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 1091, арк. 1.

⁵¹ Там жа. Спр. 1438, арк. 1; спр. 1439, арк. 1.

⁵² Там жа. Спр. 1083, арк. 21.

⁵³ Там жа. Спр. 816, арк. 1.

⁵⁴ Там жа. Спр. 652, арк. 2.

⁵⁵ Там жа. Спр. 1127, арк. 1.

⁵⁶ Там жа. Спр. 1440, арк. 157.

⁵⁷ Там жа. Арк. 1 адв.

⁵⁸ НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 1091, арк. 1.

⁵⁹ Там жа. Спр. 1436, арк. 71 (паводле зместу запісу можна скласці ўяўленне аб асаблівасцях вымаўлення ў дадзенай мясцовасці: "Оупысь", "архістратыга", "Мыхаила", вёска Азяраны Пінскага павета).

⁶⁰ Там жа. Спр. 652, арк. 2.

⁶¹ НГАБ. Ф. 126, воп. 1, спр. 114, арк. 1.

⁶² НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 1040, арк. 93, 157.

⁶³ Там жа. Спр. 1439, арк. 1.

⁶⁴ Там жа. Спр. 816, арк. 1. (Верагодна, скажонае. Трэба чытаць і перакладаць як "Айцец Іраклі Баркоўскі".)

⁶⁵ Там жа. Спр. 1127, арк. 1.

⁶⁶ Гл.: Лісейчыкаў Д. Святар у беларускім соцыуме: прасапаграфія ўніяцкага духавенства 1596—1839 гг. Мн., 2015.

⁶⁷ НГАБ. Ф. 136, воп. 13, спр. 1436.

⁶⁸ Там жа. Спр. 1440.

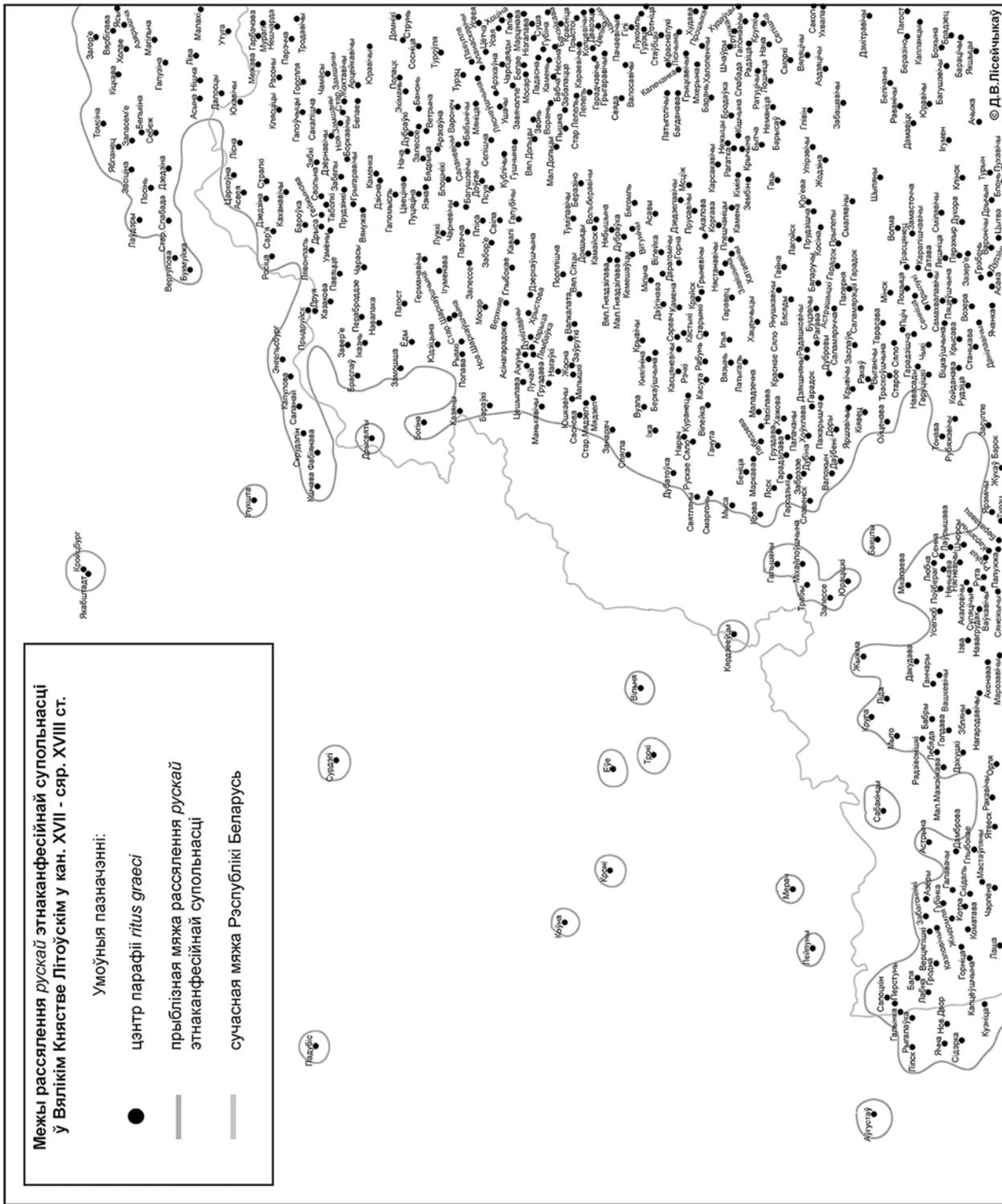
⁶⁹ Там жа. Спр. 1392.

⁷⁰ Там жа. Спр. 306.

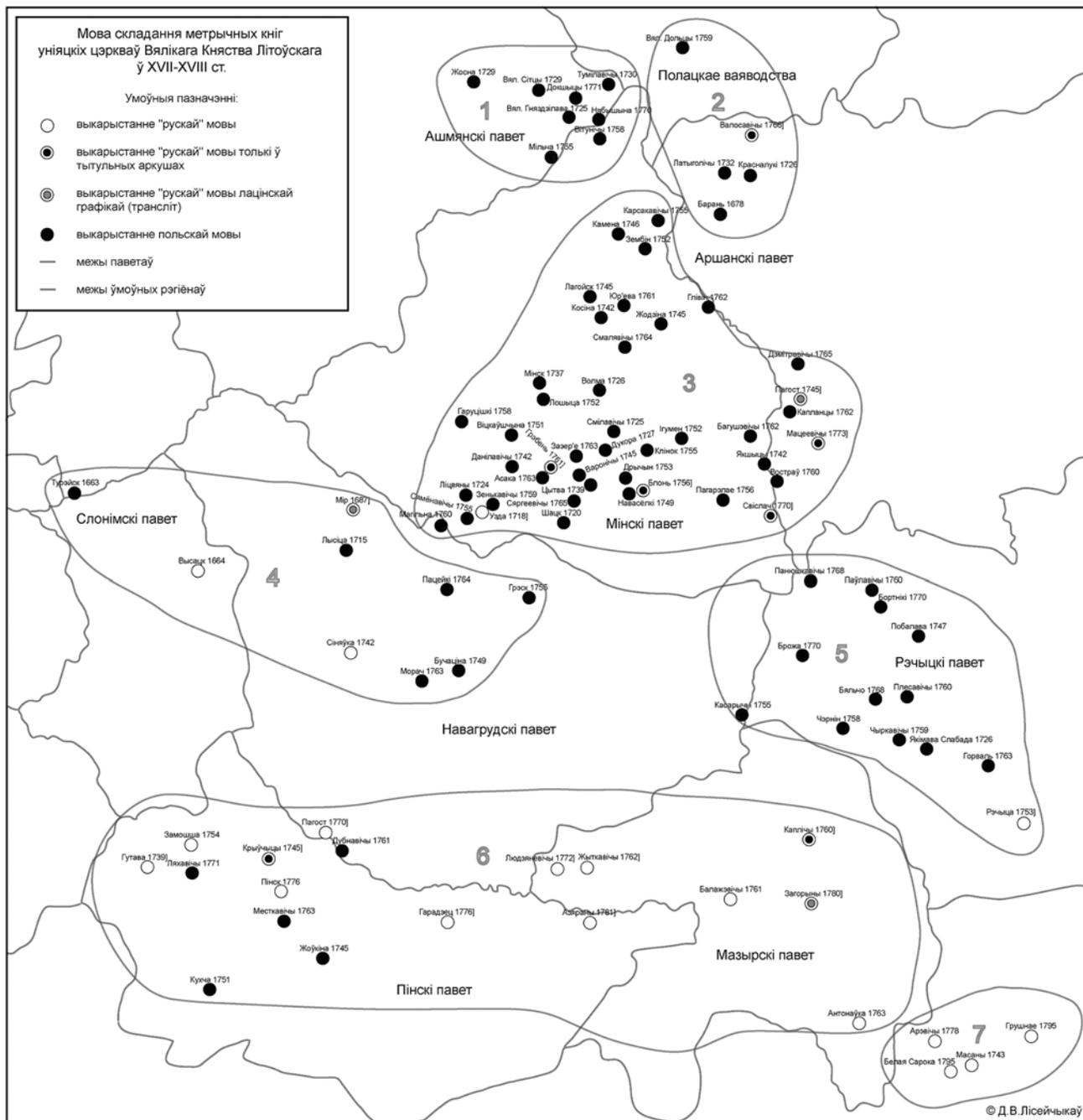
⁷¹ Там жа. Спр. 1440.

⁷² Там жа. Арк. 93, 157.

⁷³ Лісейчыкаў Д. Беларускаямоўныя дакументы ў справаводстве ўніяцкай царквы першай трэці XIX ст. // Архіварыус. Вып. 3. Мн., 2005. С. 66—73. (У дадзеным артыкуле гаворка ідзе пра два пратаколы допыту сведкаў 1830 г., складзеныя цалкам на беларускай мове лацінскай графікай. Падзеі адбываліся на тэрыторыі парафіі царквы ў вёсцы Гаравец Барысаўскага павета Мінскай губерні.)

Карта паўночна-заходняй мяжы рассялення "рускай" этнаканфесійнай супольнасці ў ВКЛ у канцы XVII — сярэдзіне XVIII ст.

Карта арэала выкарыстання "рускай" і польскай моваў у метрычных кнігах уніяцкіх цэркваў Вялікага Княства Літоўскага ў XVII–XVIII стст.